

Мельник О.О. Еволюція земельних відносин доби козаччини у XVII-XVIII ст. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). - № 2(33). Мелітополь, 2017. С.314 – 320.

УДК 330. 34 (477)

*Мельник О.О. кандидат історичних наук,
доцент кафедри суспільно-гуманітарних наук
Таврійський державний агротехнологічний університет*

ЕВОЛЮЦІЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН ДОБИ КОЗАТЧНИИ У XVII-XVIII СТ.

Анотація. Статтю присвячено проблемі еволюції земельних відносин у козацькій державі в XVI-XVIII ст., аналізу форм козацького землеволодіння цього періоду, а також питанню виникнення приватної власності на землю в козацькій державі.

Ключові слова: козацьке землеволодіння, корпоративна власність, зимівник, приватна власність, козацька держава.

Постановка проблеми. У зв'язку з появою та правовим оформленням козацтва, як окремого стану українського суспільства у XVI столітті, починає оформлюватися козацька земельна власність, як зародок землеволодіння фермерського типу. Це було початком становлення національної системи землеволодіння. Проте подальший перебіг подій, особливо входження України до складу Московської держави, за договором 1654 р., починає поступово змінювати ситуацію в аграрних відносинах. Після ліквідації Гетьманщини наприкінці XVIII століття знову відновлюється феодальна земельна власність.

Аналіз становлення та еволюції земельних відносин доби козацької державності може стати надійною основою свідомого вибору оптимальних шляхів подальшого розвитку України як демократичної і заможної держави.

Наступ феодалів на права селян, прагнення покріпачити все населення України зумовили зростання чисельності козацтва і посилення національно-визвольної боротьби українського народу, найвищою точкою якої стала Визвольна війна середини XVII ст.

В Українській козацькій державі було знищено велике і середнє феодальне землеволодіння польських магнатів і шляхти, католицької церкви. Поширилися такі форми власності, як державна і приватна. У приватному

володінні залишалися землі православних монастирів і вищого духовенства, дрібної української шляхти, козаків і міщан. Землю почали вільно продавати і купувати. Державною власністю - вільними військовими маєтностями - стали землі королівщини (близько 150 міст і містечок), магнатів і шляхти (приблизно 1500 поселень), католицької церкви (50 маєтків). Вони перейшли в управління Скарбу Війська Запорозького - складника апарату гетьмансько-старшинської адміністрації. Верховним розпорядником цієї землі був гетьман, на місцях розпоряджалися нею полковники і сотники.

"Березневі статті" (1654) завершили процес оформлення козацтва як самостійного військово-службового стану та козацької власності на землю.

Козацтво збільшилося чисельно, перетворившись на юридично вільний привілейований стан. Козаків поіменно записували в урядові реєстри. Вони підлягали винятково юрисдикції гетьмана і старшини, отримали право на вільне проживання в містах і селах, заняття ремеслом, торгівлею, промислами, на місцеве самоврядування і традиційний козацький суд, звільнялися від податків. Козаки вільно продавали і купували землю, засновували слободи, організовували господарство. До 80 % населення вважали себе козаками.

Козацька старшина володіла приватними землями, розпоряджалася та користувалася ранговими (службовими, бенефіціальними) землями. Старшина збільшувала землеволодіння шляхом займанщини, купівлі землі у козаків і селян, зверталася без відома гетьмана до російського царя з проханням пожалування земель. За договором 1654 р., лише гетьману надавалося право спадкового володіння.

В історико-економічній літературі є два погляди щодо сутності козацької власності. По-перше, вона характеризується як корпоративна та умовно-службова, передана державою не окремій особі, а корпорації козаків за умови державної військової служби власним коштом. По-друге, частина дослідників вважає козацьку власність на землю приватною з правом успадкування, юридично ідентичною до шляхетського землеволодіння.

Землі української православної шляхти, яка визнала владу Української держави, вважалися законними. В українському війську в 1649 р. було 6000 шляхтичів. Кількість їх зросла після узаконення прав у "Березневих статтях" і "Жалуваній грамоті шляхті" (1654).

Після смерті Б. Хмельницького посилилася тенденція до зростання привілейованого становища старшинсько-шляхетної землевласності. Старшинське угруповання на чолі з гетьманом І. Виговським у Гадяцькому договорі 1658 р. з Польщею ставило питання про надання українській старшині та шляхті права на землю і феодальні привілеї. Щороку 100 козаків повинні були нобілізуватися (отримувати шляхетство). Однак цей договір поляки не ратифікували.

Аграрні відносини в Українській державі оцінюються в історико-економічній літературі по-різному.

Частина вчених вважає, що всі перетворення не виходили за межі феодального господарства, яке ще не вичерпало потенційних економічних можливостей. Держава зберігала феодальний характер. Селяни домоглися особистої свободи, але були користувачами землі, залишався позаекономічний примус у вигляді грошової та натуральної земельної ренти.

Інші дослідники зміни в аграрних відносинах оцінюють як аграрний переворот: знищено феодальну власність, окрім монастирської та незначної шляхетської, права на які практично не були реалізовані; у приватних маєтках відробіткова рента трансформувалася у грошову і натуральну; сформувалася і стала переважати приватна індивідуально-трудова козацька і селянська власність на землю; суб'єктами господарювання були домогосподарства козаків і селян; розвивалися товарно-грошові відносини, в тому числі купівля-продаж землі. Це створювало умови для розвитку ринкових аграрних відносин і перетворення козацько-селянських господарств на товарні агрогосподарства. Проте економічний розвиток Української держави у складі феодально-кріпосницької Російської імперії був позбавлений цих перспектив.

У науковій літературі зазначено такі негативні економічні наслідки революції: демографічні втрати становили близько 65-70 % всіх українців (приблизно 2,5-3,5 млн осіб), зазнали руйнувань усі міста і села України.

У Лівобережній Україні за часів Гетьманщини (кінець XVII - остання третина XVIII ст.) розвиток аграрних відносин визначали такі процеси.

Поступово посилювалися адміністративні та контрольні-регулятивні функції Російської держави щодо економіки українських земель. Верховним власником і розпорядником усієї землі був царський уряд, який втручався в аграрні відносини в Україні, затверджував гетьманські універсали на землі. Гетьман не міг розпоряджатися маєтками, які були відведені царськими грамотами. Український гетьман вважався головним розпорядником земель Війська Запорозького. Старшинські права на землю підтверджували чи змінювали на Генеральній військовій раді при обранні кожного нового гетьмана, а потім розсилали установам у вигляді статей, що регламентували аграрні відносини. Гетьманський уряд спрямовував політику на зміцнення старшинського землеволодіння, в якому вбачав опору автономії України.

Відновилося та зміцніла феодальна власність на землю української козацької старшини і шляхти, які домоглися прав дворян Російської імперії, та церкви, а також церковно-монастирська власність.

Козацька старшина і українська шляхта, втрачаючи політичні права у сфері автономії, намагалися забезпечити власну економічну незалежність і зосередили увагу на нагромадженні земельних володінь і господарській діяльності. Сформувалася єдина старшинсько-шляхетська привілейована соціальна верства, володіння землею набуло статусу приватно-спадкового та тимчасово-умовного. Спадкова земельна власність була об'єктом купівлі-продажу, обміну, дарування, застави при торговельних операціях. Тимчасово-умовні володіння надавалися з фонду вільних військових маєтностей на основі царських і гетьманських універсалів на "ранг" або "на підпертя дому". Старшина намагалася перетворити рангові маєтки на спадкові. Джерелами зростання старшинського землеволодіння були також

займанщина вільних земель; скуповування, часто примусове, або загарбання козацьких і селянських земель, нерідко насильницьке загарбання. За гетьмана Д. Апостола основний земельний фонд було роздано. Понад 35 % оброблюваних земель Гетьманщини були приватною власністю старшини. Відмінність між спадковим і тимчасово умовним володінням практично зникла.

Питання юридичного закріплення прав старшини на землю було пов'язане з проблемою нобілітації старшини, оскільки за російськими законами землю монополюючо володіло дворянство. Українська старшина у проекті збірника законів "Права, за якими судиться малоросійський народ (1743) прагнула спадково закріпити за старшиною і духовенством шляхетські права (термін поширився в Російській державі за Петра I). Оскільки цей документ обґрунтовував право Лівобережної України на самоврядування у межах Російської імперії, царський уряд його не затвердив.

У 1764 р. українська шляхта та козацька старшина подали Катерині II "Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетьманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии", в якому вимагали посилення особистої залежності селян, позбавлення їх прав переходу та запису в козаки, надання прав російського дворянства представникам української шляхти та козацької старшини, що дозволило б їм отримати монополюючі права на землю і посполитих.

Після ліквідації інституту гетьманства в 1764 р. юридичною основою для утвердження феодальної земельної власності стало генеральне межування - точне визначення земельних володінь поміщиків, козаків, селян, церкви, міст, що проводилося з 1766 по 1861 р., а також Генеральний (Рум'янцевський) опис Малоросії в 1765-1769 рр.1.

Українська старшина здобула права російського дворянства згідно з царськими указами 1781 р. і 1783 р. та "Жалуваною грамотою дворянству" 1785 р. Українське населення поділили на стани, селянам заборонили переходити від одного власника землі до іншого, отже, кріпосне право було

остаточно оформлено. Українська старшина мала право володіти землею і селянами, засновувати підприємства, організовувати ярмарки і торги, звільнялася від податків і обов'язкової військової служби, не могла піддаватися тілесним покаранням. У кінці XVIII ст. на Лівобережжі налічувалося близько 100 тис. українських дворян, з них 130 мали понад чверть мільйона кріпосних.

Відбувалося обмеження та знищення українського козацтва як привілейованої соціальної верстви та козацького господарства.

Історичну еволюцію козацького стану та власності характеризують їх поступове обмеження і знищення. Чисельність реєстрових козаків зменшувалась. За даними "Березневих статей", вона становила 60 тис. осіб. За "Новими статтями" гетьманів І. Брюховецького, Д. Многогрішного та І. Мазепи - по 30 тис. У наступних гетьмансько-московських статтях пункту "чисельність козаків" взагалі не було. За матеріалами ревізії 1763-1764 рр. козаки становили близько 31 % населення.

Економічне становище козаків погіршувалось. До початку XVIII ст. суд Гетьманщини визнавав право займанщини при виникненні земельних суперечок. Козацькі землі за відсутністю документів на право власності визнавалися за умови запису в документах полкових канцелярій упродовж року. Поступово старшинсько-царська адміністрація відмовлялася визнавати право козаків вільно розпоряджатися землею, її забирали за борги, змушували продавати. Господарське становище козаків погіршувалося через військову службу, участь у війнах Російської держави, охорону південних кордонів від татар, постої офіцерів і солдатів російської армії у дворах простих козаків, виконання ними гужової повинності, участі у будівництві та ремонті каналів, фортець. Внаслідок збідніння господарства козаки були змушені залишати військову службу, виходити з козацького стану, займатися промислами, торгівлею, йти на заробітки.

З метою збереження козацького стану царський уряд проводив спеціальні заходи. Так, укази 1739-1741 рр. забороняли купувати землі

рядових козаків. Гетьман К. Розумовський видав у 1754 р. універсал, що обмежував насильства і зловживання старшини щодо козаків. Сенат у 1764 р. спеціальною грамотою наказав гетьманові К. Розумовському оформити документи на всі куплені у козаків землі. Було видано розпорядження щодо покарання покупців козацьких земель і повернення козакам земель безплатно. В 1783 р. після юридичного оформлення кріпосного права царський уряд перевів підпомічників у державні селяни зі збереженням особистої свободи і правом на володіння землями. Вони сплачували податки та відбували визначені державні повинності. Заможні виборні козаки або перейшли до стану козацької старшини, або записувалися у міщани, займалися ремеслом і торгівлею.

Змінилося правове та соціально-економічне становище селянства. Вони втратили право покозачення та землю. Наприкінці XVII ст. повторно утвердилися феодальна залежність і кріпосне право.

Гетьман І. Мазепа в 1708 р. підтвердив ухвалу царського уряду щодо заборони вписувати селян у козацькі реєстри. Вільні військові маєтності передавалися у власність або розпорядження старшини та церкви. Селяни ставали користувачами землі, при її купівлі-продажу вказували селянські повинності на користь власників землі. Суд не визнавав звичаєвого права селян на землю і посилався на Литовський статут, який залишався основним правовим документом у Гетьманщині.

Відбувалася внутрішня колонізація землі, зростали сільськогосподарські угіддя. Розвивалася земельна власність російських та інших неукраїнських осіб.

У Слобідській Україні масове освоєння земель відбувалося під час і після Національно-визвольної революції. Наприкінці XVII ст. на її території мешкало до 100 тис. українців і 20 тис. росіян. Більшість населення становили селяни. Козацька власність формувалася за рахунок урядових дарувань. Царський уряд здійснював політику так званих "заказних городів", згідно з якою російським дворянам забороняли купувати землі у південних

повітах країни. Це сприяло зростанню землеволодіння українців, які служили у війську. У 1764 р. старшина Слобідської України отримала офіцерські чини і статус дворянства у зв'язку з ліквідацією козацьких полків.

Масова колонізація причорноморських і приазовських степів та Криму розпочалася у 80-х роках XVIII ст. після російсько-турецьких війн переселенцями з України, Росії та Туреччини. Дворяни і чиновники отримували в дар наділи по 1,1 тис. десятин за умови заселення їх селянами, які отримували по 58 десятин і відробляли по два дні панщини. В 1797 р. у Криму і Північній Таврії роздано не менш ніж 625 тис. десятин землі.

Зростала земельна власність російських, сербських, чорногорських і волоських дворян, які переходили на бік Росії. В 1742 р. для управління маєтностями царської сім'ї, російських поміщиків, іноземців була створена "комісія", що безпосередньо підпорядковувалась Малоросійській канцелярії. Після скасування гетьманату рангові землі отримали російські вельможі.

Західноукраїнські землі залишилися у складі Речі Посполитої Польської, Молдавського князівства і Угорщини, котра потрапила в залежність від Австрійської монархії.

У Правобережній Україні козацьке землеволодіння було знищено на початку XVIII ст. До середини XVIII ст. селяни втратили право власності на землю. У магнатських маєтках переважали доменіальні землі. Розміри селянської надільної землі були різними: паровий наділ дорівнював 7,5-13 десятинам, поєдинковий - 2,7-7,5, піший - 1,8-0,3 десятинам. 58 % селянських господарств не мали землі. 67,3 % селянських господарств були безтягловими або одно-тягловими, 30,7 % мали по 2-3 воли і лише 2 % господарств - від 4 до 17 волів. Відробіткова рента переважала. Розміри грошової ренти визначалися за тяглом - 418 золотих. Селяни виконували повинності. Існували права баналітету (піддані молотили зерно лише у млинах феодала) та пропінації. Селяни за користування пасовищами і лісами сплачували натуральну ренту, виконували різні роботи. Селяни королівщини

постачали рекрутів і обробляли їх поля. Селяни церковних маєтків утримували військові частини. Всі селяни платили державні податки.

Селянські та козацькі господарства залишалися здебільшого натурально-споживчими, оскільки для забезпечення сім'ї хлібом необхідно було мати наділ не менш ніж 1/3 волоки, тому з ринком була пов'язана переважно заможна верхівка селян: чиншові господарства, котрі мали не менше двох волів, орендарі землі у магнатів, селяни, які займалися ремеслом, торгівлею та промислами.

Список літератури

1. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991.
2. Барг М. Некоторые теоретико-методологические вопросы истории формирования мирового рынка в XVI – XVIII вв. // Экономическая история: Исследования, историография, полемика. – М., 1992.
3. Бойко І. Селянство України в другій половині XV – першій половині XVIII ст. – К., 1990.
4. Борисенко В. Курс української історії. З найдавніших часів до XX ст.—К., 1996.
5. Васильєва Р., Смолка А. Соціально-економічна політика Б.Хмельницького // Економіка України. - 1995. -№11. – С. 73-80.
6. Грицак Я. Нарис історії України. – К., 1996.
7. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991.
8. Ефименко А. История украинского народа. – К., 1990.
9. Історія економічної думки України: Навчальний посіб./ Р.Васильєва, Л.Горкіна, Н. Петровська та ін. – К., 1993.
10. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.
11. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990.
12. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Економічна історія світу і України: Підручник. – Тернопіль, 1997.
13. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія господарства: Україна і світ: Підручник. – К, 1999.
14. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія господарства: Україна і світ: Підручник. – К., 1995.
15. Михайлина П. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654 рр.). – К., 1975.
16. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К., 1992. – Т.1. – С.225-232.
17. Сидоренко О. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – сер.XVII ст.). – К., 1992.
18. Смолка А. Аграрна політика та земельні відносини в Україні у період Хмельниччини // Історія народного господарства та економічної думки України. – 1997. – Вип. 29. – С. 136-146.
19. Стельмах С., Пивовар С. Всесвітня історія (запитання і відповіді). – К., 1996.
20. Степанков В. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування української держави. – Львів, 1991.
21. Чайковський В. Економічна історія світу і України: Навч. посіб. – Тернопіль, 1997.